

Mer att undersöka vid Fällnäs

Kan "diket" vara en kanal?

AV PER DECKEL

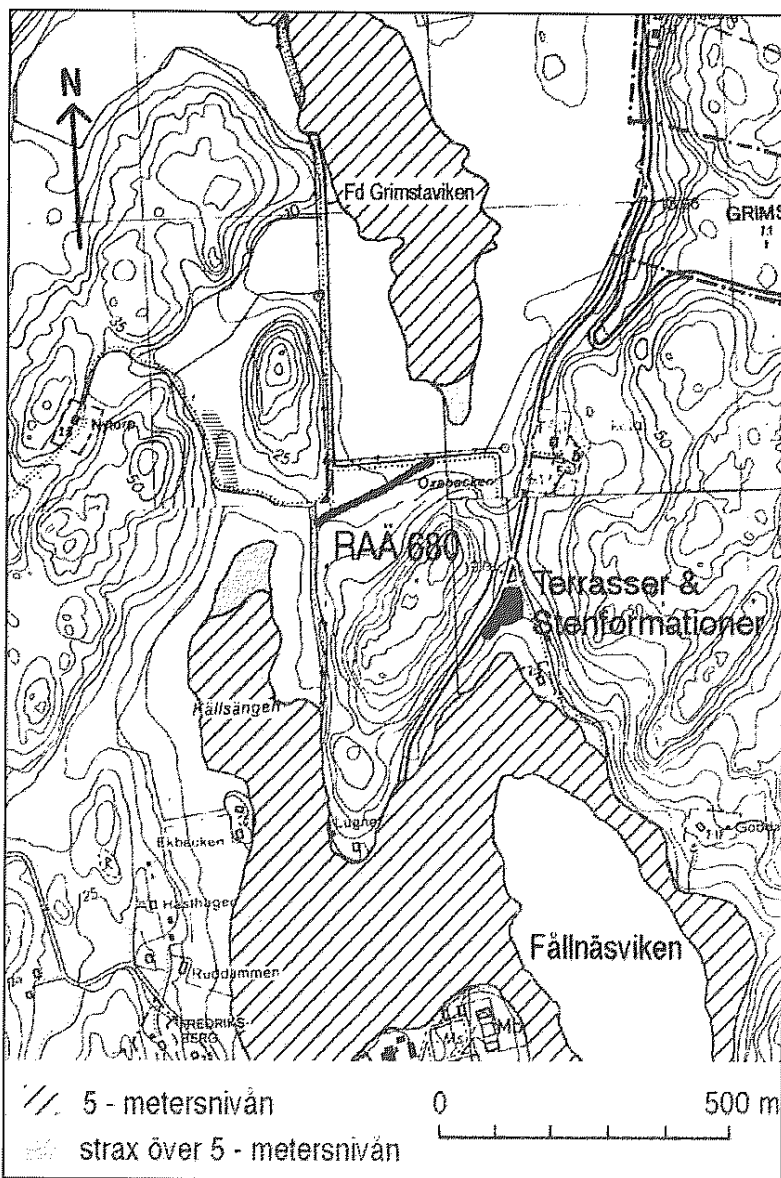
Diket

Fällnäs ligger på Lisö en ca 15 km lång halvö som sträcker sig i nord - sydlig riktning inom Sorunda och Ösmo sn i Södermanland. Som namnet antyder har denna halvö en gång i tiden varit en regelrätt ö. Om vi går bakåt i tiden och höjer vattenståndet bildar först den sydligaste delen av Lisö en ö genom att en passage bildas mellan Broviken och Hästvikens. Detta sker som Svennewall påpekar i sin artikel ungefär redan vid en nivåhöjning på 5 meter, vilket grovt motsvaras av slutet av vikingatiden och tidig medeltid. Vid denna nivå bildar större delen av Lisö dock fortfarande en halvö. För att hela Lisö ska avskiljas från södertörnslandet krävs en nivåstegring någonstans mellan 10 och 15 meter, min bedömning är att detta sker vid ca 13 meters nivåhöjning och man får då en vattenväg mellan Fällnäs vikens inre del och den norr därom liggande Grimstaviken. Poängen är dock att redan vid en nivåhöjning på 5 meter krymper avståndet mellan Grimstaviken och Fällnäs viken från dagens nära 3 kilometer till bara ca 300 meter. Exakt på denna plats ligger "diket". Anläggningen har en observationsnotering i Fornlämningsregistret och går under beteckningen RAÄ 680 och beskrivs enligt nedan:

"Dike V-formad nedgrävning 180 m l (NÖ - SV), 3-6 m br och 1-2 m dj med uppkastade vallar 2-3 m br och 0,7-1 m h. Nedgrävningen är avbruten av "brygga" tvärs över ca 8 m br och 1-1,5 m h. Kan troligtvis inte ha fungerat som kanal."

Själva den tekniska beskrivningen stämmer bra överens med vad som kan iakttagas på platsen. Kanske anser jag att vallarna inte har riktigt så stora dimensioner och de löper dessutom inte tydligt utefter hela nedgrävningens

ett par artiklar här i *Marinarkeologisk tidskrift* har på senare tid Fällnäs viken diskuterats, närmare bestämt av Gill, Hagberg & Johansen i 2-95 och av Svennewall i 1-96. Man har här framförallt tagit upp pålspärren och kastalen. Att platsen haft en strategisk betydelse under stora delar av förhistorien finns det dock flera tecken som tyder på. Jag tänker då främst på det "dike" som ligger strax norr om Fällnäs gods, men även på de stenformationer och terrasser som finns uppe i slänten vid vikens nu nordligaste spets.

Karta över det inre av Fällnäs viken med tidigare vattennivåer. Omarbetad efter *Ekonomiska kartan*

sträckning. "Bryggan" är troligtvis en senare utfyllnad för att möjliggöra en traktorsväg upp på kullen söder om lämningen. Nedgräv-

ningen slutar i båda ändrar vid moderna skogsvägar och kan förmodligen tidigare ha fortsatt över vägarna och ut på åkrarna. På fi-

guren har jag markerat min subjektiva bedömning av höjdlägena på åkrarnas lägsta partier strax ovanför 5 - meterskurvan. Betecknande är då att nedgrävningen siktar exakt på vikarnas närmaste punkter, och längs näsets lägsta område, och inte på höjdryggens kortaste sträckning. Inledningsvis kan vi konstatera att anläggningen inte är sentida då den finns markerad på Fällnäs-kartan 1811-13, dessutom finns ingen bygdetradition som omnämner någon jättelik dikesgrävning vilket borde vara fallet om anläggningen är sentida (Nordström 1980:70). Att anläggningen bara skulle vara ett dike finner jag

ningen på Grimstaviken. Ett drag/kanal här skulle skära av hela Lisö och tillsammans med det tidigare kända draget vid Dragets kanal möjliggöra att man kunde runda hela Södertörn från Nynäshamn till Grimsta inomskärs. Argumentet att kunna färdas inomskärs kanske låter tunt när vi vet att vikingarna kunde färdas över hela Atlanten, men att färdas utomskärs innebär alltid ett risktagande som i möjligaste mån undveks. Ett närliggande exempel på detta är just Dragets kanal som Gustav III 1780 påbjöd förbättringsarbeten på efter det att hans lustjakt var nära att förlisa utanför Lansort (Erling

kanalen i sin slutfas kunnat vara över fem meter djup. För att hålla det djupet öppet krävs, för det första de stora dimensionerna, och för det andra leder det även till att en så pass stor anläggning, trots igenrasning och tidens förfall, tydligt avtecknar sig än idag. En annan fråga som väckts är vem som hade så pass stor makt eller resurser att genomföra ett sådant arbete? I och för sig tror jag det är mycket möjligt att de rika sorundabönderna haft dessa resurser, men förklaringen kanske är enklare än så. Ungefär vid järnålderns början fanns här ett naturligt sund. Har man helt enkelt under årens lopp muddrat och hållit det rent och öppet, efterhand när det behövts förstärkas och stöttat kanterna o s v, för att sedan vid vikingatidens slut inte längre finna det mödan värt? Vi har kanske här att göra med en anläggning som sträcker sig genom stora delar av järnåldern. Förklaringen som den muntliga traditionen ger, nämnd utan att förordas av Gill, Hagberg och Johansen i sin artikel, nämligen att kanalen skulle ha varit byggd av rysarna 1719, kan uteslutas på topografiska grunder. För mindre än 300 år sedan var vattenståndet redan så lågt att någon kanal inte vore möjlig.

Norr om Fällnäs ligger Grimstaviken och även gården Grimsta. Förleden i detta namn kan som ansetts på så många andra grim-namn hänsyfta på ett personnamn nämligen Grimir. En annan språkligt väl styrkt härledning är kopplingen till ansiktsmask som lever kvar i vårt nutida grimma, grina och grimas. En närliggande betydelse finns också i gränsmärke vilken även denna är väl känd från fornsvenska och forndanska. Modéer hävdar att den ovanligt stora mängd grimnamn som finns i våra skärgårdar haft en till denna besläktad betydelse nämligen som sjömärke. Han menar att skillnaden inte är stor mellan dessa, då ju båda är en tillverkad väl synlig markering i terrängen. (Modéer 1936:63ff). På den tid då näset mellan Lisö och Södertörn var farbart, antingen i äldre tider via ett naturligt sund eller senare via ett drag eller kanal, vore det kanske naturligt med ett sjömärke här vid Grimsta för att markera infarten till denna farled.

"Diket" vid Fällnäs sträcker sig i nordost-sydvästlig riktning mellan den dåvarande Fällnäs-viken och den södra fortsättningen på Grimstaviken. Foto: Johan Rönnby.

mycket osannolikt även på andra grunder. Först och främst dess för ett dike groteska format. Vidare ser jag ingen som helst mening med ett dike på denna plats. Det skulle avvattna de båda kullarna nordväst respektive sydost om anläggningen till ingen nytta. Vattnet skulle bara ledas ner på åkrarna dit det ändå kommer av rent naturliga orsaker. Namnet på den södra åkern Källsängen tyder snarare på att man hade mer än nog vatten på denna åker. Som ett drag eller kanal är däremot anläggningen ytterst välplacerad. Som tidigare nämnts är sträckningen den närmaste och lägsta vägen mellan den dåvarande Fällnäs-viken och den södra fortsätt-

ningen på Grimstaviken. Behovet borde ha varit minst lika stort 1000 år tidigare.

Invändningar jag fått när jag diskuterat platsen med andra som känner till den, är både att den ligger väl högt, på och lite över 10-metersnivån, dess stora format, samt idag tydliga utseende. Dessa argument kan dock förklaras. När vattnet sjönk under 5-metersnivån grundade båda vikarna snabbt upp och på kanske mindre än någon meter försvinner större delen av framförallt Grimstaviken norr om draget. Denna var nära två km lång och då den försvann upphörde förutsättningarna för draget. Detta innebär i sin tur att draget eller

Snäcknamnet

Svennewall påpekar kopplingen mellan Fällnäs vikens inre del och ordet snäcka i sin artikel. Denna koppling finns det fler belägg för än Nordströms karta där torpet benämns Snäckvikshagen (Nordström 1980:129). På en arealavmätningsskarta avseende det närliggande Marsta från 1767 står torpet nämnt både som Goddaga och Snäcknäs. I detta fall kopplas snäcknamnet till själva näset med draget/kanalen och inte till viken. Har viken varit en ledungshamn får snäckorna i detta perspektiv ytterligare en mycket bra väg ut ur viken. Man kom då via draget/kanalen direkt ut i Himmerfjärden vid Grimstaviken för kanske fortsatt färd norrut. Utan passage här måste Lisö i annat fall rundas vilket innebär över en mils extra färdsträcka. En annan mera påtaglig indikation på ett eventuellt hamnläge i det inre av Fällnäs viken är de terrasser och stenformationer som finns uppe i slutningen vid vikens nuvarande nordspets. Dessa är inte upptagna i fornlämningsregistret men borde med den komplexa forntida bild Fällnäs uppvisar observeras. Terrasserna och stenformationerna är mycket svårbedömda vid endast en okulär undersökning och noggrannare undersökningar, åtminstone avtörvning, måste göras för att man ska kunna uttala sig om deras karaktär.

I Grödinge finns västra Södertörns andra snäcknamn, Snäckviken. Detta är än idag namnet på Kaggfjärdens nordligaste spets. Här ligger också gården Snäckstavik och fornlämningen RAÄ 146 "Snäcksta gamla tomt". Fornlämningen består av ett gravfält med 13 högar och 17 stensättningar samt bebyggelselämningar. Strax öster om det på ekonomiska kartan utritade fornlämningsområdet, ner mot vattnet, precis vid 5-metersnivån, finns även här terrasser och stenformationer som inte omnämns i fornlämningsregistret. Även dessa är svårtolkade utan närmare undersökning, även om de är tydligare än de vid Fällnäs viken. Att detta kan vara resterna av ytterligare en ledungshamn finns det fler tecken som tyder på. Snäckstavik hette tidigare Brötsta, tidigast belagt 1331, vilket enligt Ortnamnsarkivet i Uppsala syftar på "bryti" d v s på

den man som representerade konungens intressen i området. Som exempel kan nämnas att på den enda runsten i Sverige som nämner någon kung görs detta i kombination med hans bryte. Flyttblocket med ristningen står vid hovgården på Adelsö och har inskriptionen "Tyd du runorna rätt, lät Tolir bryte i Roden rista dem åt konungen. Tolir och Gylla lät rista, båda makarna efter sig till minnesvärd. Håkon bjöd rista". Detta har tolkats som att Tolir kungens bryte, reste stenen på uppdrag av kungen d v s Håkon. (Hagerman 1996:288f). Likheterna med Adelsö, där det för övrigt finns en konstaterad båt-länning, är slående, både vad gäller placering, allmänt utseende och kopplingen till kungens bryte. Dessutom ligger vid sjön Axaren, strax norr om Kaggfjärden, en av Södertörns två husabyar.

Varför inga gravar?

En annan aspekt på Fällnäs som bör uppmärksammas och diskuteras är frågan om gravar på platsen. Fällnäs förutsätts som bebyggelse i litteraturen hela tiden gå tillbaka i forntiden, ej närmare preciserat hur långt (Nordström 1980:33, Gill m fl 1995:16). Detta görs med hjälp av gravfältet RAÄ 518 vilket består av en hög och 4 stensättningar. I övrigt ligger i närheten bara RAÄ 716 och 682 vilka båda består av var sin hög. Dessa tre fornlämningar ligger invid västra stranden av vad som vid yngre järnålder var Fällnäs vikens inre spets. Bortsett från dessa får man bege sig över två kilometer, räknat från platsen där Fällnäs gård ligger, för att finna ytterligare gravar. Räknar man från det forna näset är avståndet likväl en och en halv kilometer till närmaste andra grav. Jag har medvetet inte räknat med de två gravar som finns kvar vid Marsta, här har förmodligen funnits fler vilka har försvunnit genom exploateringen av Stora Vika, då dessa kan kopplas till en trolig forntida bebyggelse vid Marsta - Stora Vika och inte till Fällnäs.

En vanlig förklaring vid frågan om gravar är bortodling. Även om denna förklaring aldrig i en jordbruksbygd kan neglige-

ras, tyder gravfältstrukturen och de topografiska förutsättningarna i västra Södertörn på att en omfattande bortodling inte verkar trolig. Odlingsbar mark finns bara i botten på de forna havsvikarna, i övrigt är det ett bergigt och kargt landskap. Ser man till den forntida bebyggelsebildens verkar just bra jordbruksmark vara en trång resurs och i området ligger gravfälten nästan uteslutande på höjderna runt åkermarken. Eftersom ny odlingsmark i stort sett bara kunnat erhållas genom landhöjningen eller utdikning av våtmarker är bortodling av gravar inte speciellt troligt då dessa i så fall i princip skulle ha anlagts under vatten eller i sumpmarker. Tvärtom tror jag att en generellt låg bortodlingsprocent föreligger i området på grund av dessa orsaker och detta i sin tur kan vara en förklaring till att Sorunda, Ösmo och Grödinge socknar, alla tre är förhållandevis rika på fornlämningar. Exempelvis har Sorunda 799 registrerade fornlämningar, Ösmo 646 och Grödinge 607, detta sett i relation till exempelvis Huddings 344 och Brommas 155 trots att de sistnämnda socknarna är i sen tid betydligt hårdare exploaterade och därmed undersökta.

I avhandlingen "Kungshögar och sockenbildning" menar Wijkander att majoriteten ålderdomliga byar uppvisar gravfält närmare än ca 500 meter från bytomten och använder själv i sin analys med en säkerhetsmarginal ett mått på 700 meter från byplatsen som definition (Wijkander 1983:26). Med denna definition ligger högen RAÄ 682 och gravfältet RAÄ 518 strax utanför gränsen och det ospecificerade gravfält som enligt muntlig uppgift skulle ligga 900 meter norr om gården ligger väl utanför gränsen, kvar är endast en hög, RAÄ 716 (Gill m fl 1995:16). Tänjer vi på gränserna och ändå tar med de tre registrerade fornlämningarna står vi alltså med 7 stycken gravar, ett ynka antal för att vara underlag för en forntida bebyggelse. Bo Petré har genom omfattande undersökningar på Lövön i Mälaren kommit fram till att en kärnfamilj bestående av en man, en kvinna och högst 3-4 barn avsätter ca 10 gravar på hundra år (Petré 1997:90). Detta ger oss en eventuell bebyggelse i forntiden

som bara sträcker sig 70, med lite god vilja kanske 100 år innan man började gravlägga vid kyrkan. Eller är det så att Fällnäs aldrig har haft någon järnåldersbebyggelse? I detta fall skulle gravarnas förklaring kunna vara att det rör sig om farledsgravar. Dessa är inte ovanliga efter de forntida vattenlederna och med draget eller kanalen på denna plats vore det kanske naturligt med några sådana just på denna plats (Nordström 1980:38).

Vi har alltså att göra med en plats som uppvisar ett geografiskt mycket strategiskt läge, ett tidig-medeltida gods, en kastal, ett drag eller kanal, en pålspärr, en fornborg och ett snäcknamn med en eventuell ledungshamn, samtidigt som bevis för en forntida bebyggelse i princip saknas. Detta trots att det i yngre järnålder här finns odlingsbar mark viken anorstädes tycks ha utnyttjats hårt. Denna bild är nu Fällnäs inte ensam om att uppvisa utan förhållandena är likartade för två andra av områdets mest geografiskt strategiska punkter, nämligen Fituna och Djursnäs.

Fituna ligger vid Dyåns os. Dyån anses som Sorundabygdens i särklass viktigaste transportled och platsen måste ha haft en mycket strategisk betydelse. Till godset Fituna, som för övrigt är Sorundas förutom Fällnäs andra medeltida gods kan inte heller knytas några gravfält, utan gården förmodas i forntiden ha legat ca 1.5 km sydsydost om åmynningen vid RAÅ 76 vilken benämns Fituna gamla tomt. Likadant är förhållandet vid Djursnäs i Ösmo. Här kopplar, som Svennewall påpekar i sin artikel, Quist ca 300 gravar till bebyggelsen (Quist 1930: II 68). Merparten av dessa ligger runt Kronoberg och Nytorp d v s ca 2 km från gården och under järnåldern avskärmades dessa både av den dåtida havsviken och ett stort bergskomplex. Dessa gravar kan inte anses höra till Djursnäs, och vad gäller de andra gravarna Quist nämner finns idag inte någon nämnd i fornminnesregistret.

Dessa tre platser uppvisar sålunda en liknande bild. De ligger på de i järnåldern mest strate-

giska lägena i västra Södertörn. De har alla tillgång på brukbar jord, annars så utnyttjad. Alla saknar belägg för järnåldersbebyggelse och alla tre dyker upp som godsbyggnader i tidig medeltid. En tänkbar förklaring skulle kunna vara att dessa platser under järnåldern var så pass viktiga för den kollektiva bygden att ingen enskild gård kunnat etablera sig här, utan att det först i tidig medeltid fanns en centralmakt och ett frälse som hade makt nog att lägga dessa marker under sig. Med detta resonemang, om en farled gått via Fällnäs, borde markerna norr om näset likaså ha exproprierats. Så har nu inte skett kanske p g a närheten till Sorundas centrala delar, dock har markerna just här varit gemensamägda och området markeras på en storskifteskarta så sent som 1759 som samfälld mark. Huruvida liknande tendenser finns på andra ställen i Mälardalen återstår att undersöka.

Mera studier behövs

Få platser har en så rik och komplex fornlämningssbild som Fällnäs. Fortsatta studier borde vara av största intresse för att få ett bättre underlag för förklaring och tolkning av platsen. Pålspärren och kastalen har tidigare föreslagits och till dessa objekt vill jag tillfoga "diket" och Snäcknäsåshage. Vad gäller diket kan vi med relativt enkel landarkeologi, platsen behöver ju exempelvis inte lokaliseras, förhoppningsvis få konkreta bevis för, och mer information om, en förstklassig maritim fornlämning. Den är dessutom mycket väl bevarad och imponerande, till och med så pass att det i sig hämmat många i tolkningen. De flesta drag och kanaler ligger dessutom på näs och trånga passager, strategiskt geografiskt lokaliserade i forntid likväl som i nutid och är därmed också ständigt hotade av exploatering. De två drag som Ambrosiani tar upp i sin artikel från 1989, det vid Tälje och det vid Draget i Kalmar socken har exempelvis båda helt eller delvis förstörts av utvecklingen (Ambrosiani

1989:4ff). Detta är lyckligtvis inte fallet vid Fällnäs och chansen finns att säkerställa ett kulturminne av högsta rang.

Även hagen och dess stenformationer vid Fällnäs vikens nuvarande nordspets skulle med en enkel inledande avtorvning kunna analyseras närmare och vidgar vi perspektivet gäller det samma för stenformationerna vid Snäckviken i Kaggfjärden. Däremot tror jag att undersökningar vid Djursnäs skulle bli betydligt kostsammare och dessutom osäkrare resultatmässigt då vi här inte har någon exakt lokal. Till detta kommer att området runt den forna maren både är stort, flackt och idag uppodlat.

Litteratur

- AMBROSIANI, B 1989
Vattenlederna och omlandet. Birka. *Marinarkeologisk tidskrift* 3-89.
- ERLING, M 1995
Båtbyggaren som lyssnar på träden. *Kanaler, Svenska turistföreningens årsbok*. Uppsala
- GILL A, HAGBERG B, JOHANSEN O 1995
Pålspärr och kastal i Fällnäs viken. *Marinarkeologisk tidskrift* 2-95. Danderyd
- HAGERMAN, M 1996
Spåren av kungens män. Stockholm.
- NORDSTRÖM, A 1980
Sorunda - en socken för sig. Stockholm.
- MODÉER, I 1936
Färdvägar och sjömarker vid Nordens kuster, namntolkningar. Uppsala.
- PETRÉ B, 1997
Familjegravfält, arv och byar i slutet av äldre järnålder. *Bronsålder äldre järnålder i Stockholms län*. Stockholm
- QUIST A, 1930
Ösmo en södertörnsförsamlings historia omfattande Ösmo socken och Nynäs hamns köping del I och II. Stockholm
- SVENNEWALL, T 1996
Den runda kastalen vid Fällnäs. *Marinarkeologisk tidskrift* 1-96. Uppsala
- WIJKANDER K 1983
Kungshögar och sockenbildning Diss. Nyköping